

UOT: 811.512.162.

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ

Şəkər Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
shakarmammadova1986@gmail.com
Orcid: 0009-0005-5385-4733

Xülasə

XI əsrin ikinci yarısında Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri türklərin yaşadığı coğrafi ərazini geniş şəkildə təsvir etməklə yanaşı, türk dilinin leksik vahidlərinin lüğətidir. "Divan"da oğuz leksikasına aid bəzi sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin və həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində də işlənəkdədir. Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqində mənbə kimi özünü göstərir. Bu qədim mənbədə çağdaş dialekt və şivələrimiz üçün fonetik, morfoloji, leksik-semantik resurslar üzrə söz qatlarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin şivə arealında hazırda özlərini qoruyub saxlamış bu dialektizimlərin bəziləri hal-hazırda olduğu kimi, bəziləri isə fonetik, leksik, semantik cəhətdən fərqli şəkildə işlənir. Divanda leksik vahidlərə nisbətən az olan frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür ki, bu frazeologizimlərin əksəriyyəti dialekt və şivələrdə öz əksini tapır. Mahmud Kaşğarının qeyd etdiyi leksik vahidlərin bəziləri arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, türk xalqları, Divan

AZERBAIJANI DIALECTS AND ACCENTS IN MAHMUD KASHGARI'S WORK "DİVANİ LUGAT-İT-TURK"

Shakar Mammadova
Philology Doctor of Philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the second half of the XI century, the work of Mahmud Kashgari "Divan lugat at-Turk" represents lexical units of the Turkish language, in addition describing the geographical area of residence of the Turks. In "Divan", some words, belonging to the Oghuz vocabulary are used in the Azerbaijani literary language, as well as in various dialects of the Azerbaijani language. Kashgari's work "Divan lugat at-Turk" is a source for the exploring of dialects of the Azerbaijani language. In this ancient source you can find the basis of words on the phonetic, morphological, lexical and semantic resources of our modern dialects. Some of these dialectisms, preserved in the dialect area of the Azerbaijani language, are used as they are now, while others are used phonetically, lexically and semantically in a different way. In "Divan" you can also find phraseological units, that are smaller than lexical ones, and most of these phraseological units are reflected in dialects. Although, some of the lexical units mentioned by Mahmud Kashgari have become archaic, they have retained their traces in the dialect vocabulary of the Azerbaijani language.

Key words: dialect, accent, Turkic peoples, Divan

Азербайджанские диалекты и акценты в произведении Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит тюрк».

Шекер Маммадова
Доктор философии по филологии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Во второй половине XI века произведение Махмуда Кашгари «Диван лугат-ат турк» представляет собой лексических единиц турецкого языка, помимо описания географической области проживания тюрков. В «Диване» некоторые слова принадлежащие к огузской лексике, используются в азербайджанском литературном языке, а также в различных диалектах азербайджанского языка. Произведение Кашгари «Диван лугат ат-турк» является источником по изучению диалектов азербайджанского языка. В этом древнем источнике можно найти основа слов на фонетических, морфологических, лексико-семантических ресурсах наших современных диалектов. Некоторые из этих диалектизмов, сохранившиеся в диалектном ареале азербайджанского языка, используются так, как они есть сейчас, другие же фонетически, лексически и семантически используются иным образом. В «Диване» также можно встретить фразеологизмы, меньшие, чем лексические, и большая часть этих фразеологизмов отражена в диалектах. Хотя некоторые из лексических единиц, упомянутых Махмудом Кашгари, стали архаичными, они сохранили свои следы в диалектной лексике азербайджанского языка.

Ключевые слова: диалект, акцент, тюркские народы, Диван.

Aktuallıq. Türk dilləri, onların yerləşdiyi tarixi-coğrafi məkan, bu dillərin leksik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verən Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it-türk” əsəri dünya tarixində qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Buna görə də əsərin tədqiqi türk dillərinin öyrənilməsi baxımından aktual və önəmlidir. Bu əsərin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi türk xalqları və onların dilləri, yaşayış tərzini, dünyagörüşü haqqında ətraflı məlumat verməsi baxımından önəmlidir.

Annotasiya. Məqalədə “Divanü lügət-it-türk” əsərində olan Azərbaycan dialekt və şivələrinə məxsus sözlər tədqiq olunmuşdur.

Metod. Təsviri, müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. Türk dillərinin təsnifatı türkologiyanın əsas aktual problemlərindəndir. XI yüzillikdə türk dilçiliyinin əsasını qoyan, türkologiya tarixində möhtəşəm ensiklopedik əsər olan Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it-türk” əsəri bu baxımdan faydalı mənbədir. Türk dünyasını addım-addım gəzib dolaşan Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it-türk” yalnız lüğət deyil, türksoylu xalqların dil-ağız özəlliklərini, ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mədəniyyətini, folklorunu, mifologiyasını öyrənməyə imkan verən əsərdir.

Türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, yaşayışı və adət-ənənələri haqqında iyirmi ilə yaxın məlumat topladıqdan sonra “Divanü lügət-it-türk” əsərini Bağdadda 10 fevral 1074-cü ildə tamamlamışdır. Türk dillərinin, dialekt və şivələrinin dil özəlliklərini ortaya çıxaran, türk dillərinə məxsus sözləri ilk dəfə lüğət formasında və müqayisəli şəkildə verən Mahmud Kaşğarının bu əsəri türkologiyanın ilk möhtəşəm mənbəsi sayılır. “Türk yazı dillərinin, Türk ləhcələrinin tarixi köklərini və yaşadığı inkişafı ortaya qoyan bir mənbədir “Divanü lügət-it-türk” [1, 44].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqində qohum dillər-türk dilləri aparıcı rola malikdir. Türk dilləri, xüsusilə oğuz qrupu türk dilləri Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasının və leksikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dialekt və şivələrin leksikasını izah edərkən başqa türk dillərində, şivələrimizdə olan sözlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin sözlərin müxtəlif fonetik tərkibdə türk dillərində işləndiyini görürük. Bu hal türk dillərinin qohumluğundan qaynaqlanır ki, dialektizimləri tədqiq edərkən həmin türk dillərinə müraciət etmək vacibdir. Bu cəhətdən türksoylu xalqların dil-ağız özəlliklərini özündə əks etdirən Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it-türk” əsəri ən önəmli mənbə kimi çıxış edir.

Divanda işlənən və müasir Azərbaycan ədəbi dilində heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan istifadə olunan sözlərlə yanaşı, fonetik, morfoloji və semantik dəyişikliklərə məruz qalan leksik vahidlərə də rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı əsərdə olan bəzi sözlər dialekt və şivələrdə bu gün də işlənilir. Bu sözlərin bəziləri dilimizdə arxaikləşsə də, dialektlərimizdə işlənir.

“Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində elə sözlər var ki, onlar «Divan»ın lüğət tərkibində mövcuddur. Məsələn, Amasiya şivəsində (Qərbi Azərbaycan) ac adama «bir şey ye, ürəyində qut olsun», oğlan doğulanda «oğlan ayağı qutlu olar», «heyret etdim, mat qaldım» mənasında «matım-qutum qurudu», keyfiyyətsiz şeyə isə «nə törəli şeydir ki» deyilirdi. Yəni həmin şivədə qaramal yerinə davar, əla mənasında epeyicə sözü işlədilir» [2, 120].

Dialekt və şivələrimizdə elə sözlər var ki, lüğətin tərkibindəki sözlərin leksikası ilə həm şəkildə, həm də məzmunca səsləşir, bəzi sözlər isə yalnız şəkildə eyni olur. Məsələn, Qazax dialektimizdə işlənən *əsrük* (sərxoş) sözü Divandakı mənası ilə eynilik təşkil edir.

Divanda olan bəzi leksik vahidlər fonetik variantlılığa görə dialektlərimizdən fərqli olsa da, mənə cəhətdən eynilik təşkil edir: *ənük*: aslan balası, qaplan, qurd, it balasına da *ənük* deyilir [3,140]. Bu söz *ənix* və *ənək* şəklində Bərdə, Çənbərək, Qarakilsə, Qazax, Meğri, Tovuz, Zəngilan, Beyləqan, Kürdəmir şivələrində Lüğətdəki mənasında işlənir.

Divanda *anqut* sözü qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flaminqo, *anqut* sözü isə işki qıfı, ağızlıq mənasında verilib. Bu sözlər Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində müxtəlif mənada işlənmişdir. Ağdam və Şuşa şivələrində *anqut* sözü uzunboğazlı ördəyə oxşar quş mənasında işlənir: *Zalım elə bil anqutdu* (Ağdam) [4, 24].

Bakı, Dərbənd, Ağdam, Şamaxı şivələrində isə *anqut* sözü acgözlüklə yeyən, hər nə gəldi yeyən mənasında, Oğuz şivəsində isə avam, qanmaz mənasında işlənir: - *Anqut kimi nə vərsöv udadı* (Dərbənd); *Sən özünü lap anqut yerinə qoymusan* (Oğuz) [4, 24].

Lənkəran dialektində tor toxunan xana mənasında işlənən *anqıl* sözü divanda *taybatay*, *büsbütün* açıq qapı mənasında verilmişdir. – *Tori anqılda toxi:ruğ* [4, 24].

Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində (Borçalı, Cəbrayıl, Ordubad, Şərur, Tərtər, İrəvan, Yexlav, Zəngilan) isim kimi işlənən *kərdi* sözü lək mənasında, divanda feil kimi gərdi, bağladı, hürdü mənasında işlənir: – *Biz soğanı kərdidə əkərix* (Ordubad); – *Hər kərdidən üş put soğan çıxar* (Şuşa); *ər yıp kərdi* = adam ip gərdi; *bəg yol kərdi* = bəy yolu bağladı; *it kərdi*=it hürdü (“Divanü lüğət-it türk”).

Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk”də payız fəslə, sonbahar mənasında *küz* sözünü qeyd etmişdir ki, bu sözün müxtəlif dialektlərimizdə həm Divandakı mənə ilə, həm də fərqli mənada işləndiyini görürük. Ordubad, Borçalı, İmişli, Qax dialekt və şivələrində payız mənasında, Bakı, Ordubad dialektlərində, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Kürdəmir, Şərur, Yardımlı, Laçın, Saatlı, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab şivələrində Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində “quzu saxlanılan üstüörtülü yer”, Ordubad dialektində və Meğri şivəsində “əkin sahələrində kiçik arx”, Quba dialektində, Cəlilabad, Füzuli, Göyçay, Xocavənd şivələrində “Xırsın, kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi”, “əkin sahələrini bir-birindən ayıran şırım, cızıq”, Yardımlı şivəsində “dilim, qıça” mənalarında işlənir [4, 271].

“Divanü lüğət-it-türk” və Füzuli şivəsində demək, söyləmək mənasında işlənən *ay* sözü Kürdəmir şivəsində *aydır* şəklində eyni mənada işlənir: –*Anasına aydırdı ki, o qızı isseyir* [4, 30].

Ədəbi dilimizlə yanaşı, dialekt və şivələrimizdə də XI əsr türk dillərinə məxsus leksik vahidlərlə yanaşı frazeoloji vahidlərin izi qalmışdır. H.Bayramovun hələ 1966-cı ildə nəşr olunan “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində frazeoloji mənalı sözlər” adlı məqaləsində yazır: “...M.Kaşğari dövründə türk dillərində işlədilən müəyyən sözlər mənaca müasir türk dillərinin bir qisminə frazeoloji vahidlərə mütəbiqdir. Düşünmək olur ki, qədim türk dillərində frazeoloji anlayışların belə tək sözlərlə ifadə edilməsi söz birləşmələri ilə ifadəsi üsuluna nisbətən daha əvvəldir” [5, 25]. Fikrimizcə, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin dildə mövcudluğu danılmazdır, belə ki, frazeoloji vahidlər özlərinin inkişaf prosesi nəticəsində sözdən birləşməyə və birləşmədən sözə doğru inkişaf etmiş, daşlaşmışdır. Məsələn, Naxçıvan dialekt və şivələrində əldən düşüb frazeoloji vahidi zaman keçdikcə reduksiyaya uğramış və söz birləşməsi səviyyəsindən söz səviyyəsinə keçərək “düşüb” kimi sabitləşən frazeoloji

vahiddir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin bu cür dəyişikliyə uğraması ilə onlar arasında az da olsa, mənə fərqliliyi də yaradır.

Məqalədə müəllif frazeoloji mənə daşıyan səkkiz sözü (andğardı, tuşdı, tozğurdi, teşik, kozazdi, kiçindi, çökdi, çaşikti) təhlil etmiş və onları müasir türk dilləri ilə müqayisə etmişdir. H. Bayramovun bu məqaləsini təhlil edərkən çox maraqlı bir fakta rast gəlinir. Müəllif *tuşdı* sözünü təhlil edərkən yazır: “Divandakı tuşdı sözünə qarşı Azərbaycan dilində iki sözün birləşməsindən əmələ gələn tuş gəlmək frazeoloji vahidi vardır, lakin bunun işlənmə dairəsi çox məhduddur. Ədəbi dilimizdə buna sinonim olaraq rast gəlmək frazeoloji vahidi işlədilir ki, bunun da birinci komponenti “rast” fars mənşəlidir” [5, 20].

Tuş gəlmək frazeoloji vahidinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənir: Allah eləsin ki, uşaxlar yaxçı adama tuş gəlsinnər (Naxçıvan).

Bu haqda Akademik M. Şirəliyev yazır: “Tuş gəlmək (Naxçıvan) – rast gəlmək. – Mən gedəndə Həsənə tuş gəldim. Bu söz birləşməsi bu mənada Dədə Qorqudda və M. Kaşğaridə də işlənmişdir. Olur feili ilə birlikdə bu sözə Vaqıfdə da təsadüf edilir; məs.: –Səni sevən çox bəlaya tuş olur” [6, 327]. Həmçinin H. Cavidin “Ana” dramında rast gəlmək mənasında tuş olmaq ifadəsinə rast gəlmək mümkündür: İsmət (Kəndisi): Allah, Allah! Bir bəlaya tuş oldum [7, 23]. Əsərdə frazeoloji vahidlər leksik vahidlərə nisbətə azlıq təşkil edir.

Türk dillərinin fonetik və leksik özəlliklərinin tarixini öyrənmək baxımından Divan ən qiymətli mənbədir. “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”ü dünya tarixində qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Bu möhtəşəm sənət abidəsi təkcə sözlük deyil, eyni zamanda yazıldığı dövrün, zamanın xarakterik cizgilərini özündə əks etdirən, min il öncəki türkün dil aspektindən tarixinə, etnik mənəvi-mədəni dünyasına, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına olduqca böyük və dəyərli bir baxışdır, qiyməti heç nə ilə ölçülməyən mötəbər bir qaynaqdır” [8, 29-30].

Türk dil ailəsinə mənsub olan 22 türkcənin müqayisəsi və ilən bu əsərdə hər türkcənin leksikası, fonetikası, morfolojiyası haqqında aydın, tam elmi məlumat verilmişdir. Bu türkcələrin müqayisəli materialı əsasında ədəbi dil və danışıq təzahürləri göstərildi, yazılı və şilahi nitq anlayışları tanıdıldı. M. Kaşğari xalqların bir-biri ilə siyasi, mədəni, iqtisadi və hər cür əlaqələrinin onların dillərində iz buraxmasını əyaniliklə nümayiş etdirdi.

Dilçilikdə tarixi-müqayisəli metodun banisi sayılan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri bu gün də dilçilər tərəfindən mənbə kimi müraciət olunan dilçiliyin tarixi divanıdır. Belə ki dilçiliyin hər bir sahəsi üçün etibarlı mənbə olan bu əsər türk xalqlarını birləşdirən dəyər olmaqla yanaşı, türk dillərinin, ləhcələrinin tədqiqi baxımından da önəm daşıyır.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri XI əsrin əvvəlində müxtəlif türk xalqları, tayfaları və onların poetik yaradıcılığı barədə zəngin məlumat verən bir xəzinə olmaqla yanaşı, türk xalqlarının ləhcələri haqqında məlumat verən dialektoloji-etnoloji əsərdir. Dialekt və şivələr hər hansı bir dilin qədim keçmişini, arxaik formalarını ən yaxşı mühafizə edib saxlayan etibarlı mənbədir. Divanda məhz işlək şəkildə olan dialektlərə rast gəlinməsi təsadüfi deyil. Burada işlənən sözlərin bəziləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində eyni quruluş və mənada, bəziləri isə fonetik variantlıqla işlənir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk dilini və ləhcələrini özündə cəmləşdirən universal bir əsərdir. Çağdaş türk dillərinin dialekt və şivələri üçün Mahmud Kaşğarının “Divan”ında zəngin leksik qat mövcuddur və dialekt və şivə sözlərinin tarixi-genetik köklərinin araşdırılması işində bu qədim mənbə misilsiz rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Şükrü Haluk Akalın, Binyıl önce, Binyıl sonra. Kaşğarlı Mahmud və “Divanü lüğət-it-türk”, Ankara, 2008.
2. Ramiz Əskər Dahi Türk Dilçisi Mahmud Kaşğari, Bakı, 2020.

3. Ramiz Əskər, Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk" IV cilddə, I cild, Bakı "Ozan" -2006
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
5. Bayramov, H. Mahmud Kaşğarının "Düvanü lüğət-it-türk" əsərində frazeoloji ənalı sözlər // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1966. № 5, – s. 18-27.
6. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, – 2008.
7. Cavid, H. Əsərləri: [5 cildə] / H. Cavid – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005.
8. Hüseynova Mahirə. Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri, Bakı – 2022.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor
f.ü.e.d., prof. Mahirə Hüseynova